

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЖЕНЕ ВЛАДАРКЕ И ЊИХОВА МОЋ У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ БАЛКАНА

Категорија чланка: оригинални научни рад

Апстракт: Раскошна одећа, скупочени накит и инсигније много говоре о томе како су жене владарке виђене на византијском двору и како се репрезентују; обично ктиторским композицијама с владаром, понекад и са децом, или пак другим визуелним представама. Њихова моћ и снага те моћи може се визуелно ишчитати из начина раскошног одевања владарки, ношења инсигнија, односно кићења скупоченим накитом и уопште њихове визуелне репрезентације, при чему поједине истичу важан матерински аспект. Племените свилене тканине и луксузни текстил имали су нарочито истакнуту улогу у секуларном и сакралном животу у ромејском друштву, будући да су се примењивале у церемонијалу, дипломатији и пропаганди. Жене владарке у Ромејском царству и земљама византијског културног круга често су слично обучене као владари. Владари и црквени великодостојници постизали су своје планове и циљеве на политичком, дипломатском, војном и другим пољима визуелним репрезентовањем, а и давањем луксузног текстила на поклон. Током средњег века и раног модерног доба луксузна свилена тканина играла је посебно важну улогу у успостављању везе богатства и ауторитета власти, одређивањем функције тела и простора као попришта више врста изражавања моћи као што су: друштвена, верска и политичка моћ, при чему значајну улогу на Балкану и Медитерану имају жене владарке и жене ктитори.

Кључне речи: визуелна репрезентација, жене владарке, луксузни текстил, моћ, одевање

Разматрање о женама владаркама и њиховој моћи у визуелној култури Балкана не можемо започети без објашњења шта подразумева феномен *моћ владарки* (Garland 1999; Hill 2013). У средњем веку и рано модерно доба овај феномен, кроз успостављену ширу слику, укључује порекло изузетно учених и писмених жена из угледних племићких и богатих владарских породица (Herrin 2013; Erdeljan 2016). Њихов близак контакт са ученим људима и црквеним великодостојницима допринео је њиховом богатом умном приступу животу и раду са идентитетом – *књигољубиве и мужаствене жене* (Томин 2007; Томин 2011), које поседују и своје личне библиотеке. Образовање византијских принцеза било је једна од припрема како би испуниле своје специфичне задатке (Кашанин 1975; Herrin 2013; Томин 2016), као амбасадори Византије, нарочито у формалној дипломатији, као увод у остварење виших интереса путем склапања аристократских и династичких бракова (Garland 1999: 7; Винуловић 2020). Пример византијске принцезе Теофано и њен брак склопљен 972. године са немачким принцом Отоном II (961–983) потврђује континуирано настојање њеног свекра Отона I (936–973) да изгради дипломатски савез са

1. Царица Теодора с пратњом, мозаик у презвитеријуму у Цркви Сан Витале, Равена (око 527–547)
 1. Empress Theodora with the entourage, mosaic in the presbytery in the Church of San Vitale, Ravenna (ca. 527–547)

Византијом. Постојале су сумње у вези са царским пореклом принцезе Теофано и њеном повезаношћу са владајућим царем. Оно што је одавала њена спољашност – богато украшена одећа, држање и вредни раскошни дарови које је донела са собом – разбили су сваку сумњу у њено царско порекло¹ (Herrin 2013: 238–239). Реторика и динамика моћи деловања образоване Теофано у оквиру укрштања ромејске и отонске политичке културе показује једну од најмоћнијих и најбогатијих жена тога времена (Norris 2020). Било је то отеловљење престижа цариградских невеста базирано на опчињавајућем сјају луксузне свиле и драгуља. Она је као регент одржала краљевство за свог сина Отона III владајући на „мушки начин“, те не запостављајући ктиторску делатност и бригу о манастирима (ibid.: 51).

Кћери владара често су ступале у политичке и дипломатичке бракове, иступајући у име чланова својих породица, као и за своје личне потребе (Garland 1999; Hill 2013). У амбицијама да остваре пресудан утицај на своје мужеве, владарке често користе своју

женску љупкост и харизму. Уз сведочанства владарки о материјалном богатству, многе предочавају свој матерински аспект, али и наклоност ка духовном животу и размишљањима о есхатолошком времену, да након смрти кроз помен у литургији живе у меморији ужег и ширег окружења као репрезенти образованости и моћи у друштву и времену коме су припадале (Кашанин 1975: 441–442). Даривањем хришћанских светиња и манастира поклонима и реликвијама, као и подизањем задужбина, ове учене жене постају њихове ктиторке, што је један од видова њихове репрезентације (Theis et al. 2011/2012; Erdeljan 2016; Винуловић 2020).

Многе жене биле су у прилици да самостално владају, манифестујући спољашњи сјај моћи кроз церемонијал и ритуал у чијем су се средишту и саме налазиле. Њихова церемонијална богато украшена одећа, накит и инсигније одавали су блиставу узвишеност и могли су се „тумачити у смислу ‘облачења моћи’ и комуникације о њиховом статусу“ (Cormack 2000: 60–61; Parani 2003; Ball 2005), па се одећом визуелно ишчитава моћ.

Раскошна одећа на византијском двору води порекло са богатог сасанидског двора² и прихватају

¹ Теофано није рођена у порфири, аристократског је порекла и родбинских веза са Ниђифором Фоком и Јованом Цимискијем (Norris 2020: 41; Herrin 2013: 242, 250–251); О месту и улози ближих и даљих рођака ромејских владара у оквиру царске породице, двора и дипломатичких бракова (Станковић 2006; Винуловић 2020).

² Више о покушају да се оживи модел сасанидске царске иконографије на мозаицима из Равене, као и о томе колико су се византијски цареви дивили помпи и богатству сасанидског двора (Rose 2001: 48).

је и суседне земље византијског културног круга³ (Поповић 2020). Карактеристична владарска одећа са византијског двора (Ball 2005), коју најбоље представља Карло Велики, заправо исказује снагу, богатство и моћ владара, те с једне стране изазива дивљење, а с друге страхопоштовање (Николић 2020: 10, нап. 3). У тој „игри“ светлости основна улога базира се на свили са на њој изатканим зооморфним, флоралним и геометријским мотивима. Поруке упућене посматрачу имале су религиозни и политички карактер или су садржавале идентитетске карактеристике носиоца текстила (Dimitrova and Goehring 2014: 7). Поклањање луксузног текстила било је чин врло јасне и конкретне поруке⁴, која је изражавала таксономију дародавца и његове потенцијалне циљеве и очекиване реакције примаоца поклона (Woodfin 2004; Hilsdale 2014). Изразит пример скупоченог поклона с политичким порукама јесте главни Фотијев сакос (1414–1417) (Hilsdale 2014), на чијој су предњој страни извезени ликови Јована VIII Палеолога, сина Јелене Драгаш, као и његове супруге Ане и њених родитеља – московског великог војводе Василија I и мајке Софије (Woodfin 2004; Hilsdale 2014: 296, fig. 5.5).

На чувеном мозаику у Цркви Сан Витале у Равени цар Јустинијан показује свој ауторитет, док се на другом панелу мозаика Теодора (сл. 1) визуелно представља у пуном сјају византијске царице (Gerke 1973; Andreescu-Treadgold and Treadgold 1997; Bassett 2008). Почевши од њене изразито истакнуте одеће, накита и богато украшене високе круне на златној подлози, црвеном бојом уоквиреног нимба, одаје се богатство и снага царице као основа за њен дипломатски и политички утицај. Њен огрточ, хламида туника (Parani 2003) у духу ромејске царске одеће пурпурне боје у доњој зони украшен је златовезом с мотивом *Поклоњења источних мудраца* као знак религијске припадности царице (Gerke 1973: 203). Мозаик у Равени приказује важно својство текстила – одеће да истовремено разоткрива и покрива и може бити посредник између скривеног и видљивог (Karustka and Woodfin 2015: 8). Стога поменута раскошна одећа и нимб око Теодорине главе откривају византијску владарку, лећу енергичну моћну августину у њеном блештавом сјају (Garland 1999). Главна тема овога рада моћ жене владарке и визуелне манифестације – репрезентације моћи базира се на узвишеним особинама које треба да покаже ниво највиших захтева царске власти – мушку чврстину, поноситу енергију и сталожену контролисану храброст (Herrin 2013: 293; Garland 1999). Теодора својом умношћу, јаком вољом, енергичним наступањем и хладнокрвношћу успева да убеди и одврати цара и његове ministre од бега, усмери их на отпор против Ника, па тиме спасава и цара и Ромејско царство, уздижући се до херојства захваљујући своме славољубљу, рекавши: „Пурпурни плашт је фини покров“ (Томин 2011; Herrin 2013: 2).

3 Многи елементи одевања сасанидске краљевске породице били су асимиловани у уметност околних култура.

4 Пример византијског свиленог *peplosa* из XIII века, поклон Републици Ђенови, наглашава аспект мобилности текстила као посредника у дефинисању нових културних граница (Kalavrezou 2014: 211–212; Hilsdale 2014: 23, 32, fig. 1.1).

Жеља да буде присутна у сваком чину живота у престоници,⁵ али и целој царевини, увела је Теодору у ктиторску делатност. Саградила је Цркву Свете Ирине као своју задужбину, а у Антиохији гради Анатолијеву базилику. Имала је потребу да помаже женама у невољи, па је преуредила једну стару палату у манастир (Томин 2011: 102), који је богато даривала⁶, заокружујући идентитет Теодоре као моћне византијске царице коју трајно визуелно бележи иконографско решење мозаика у Равени.

Царица мајка Јелена и Константин Велики били су узор за све оно што је царско у Византији (Gerke 1973), па се и Теодора намеће као јака харизматична личност, изузетно изражене владарске моћи. Стога се будуће владарке, ктиторке на Балкану репрезентују и следе примере моћних ромејских владарки, као и високу моралност и побожност жена из рода Немањића и њихових настављача Лазаревића и Бранковића (Винуловић 2020).

Снажна побожна жена владарка на Балкану, светородног немањићког корена, јесте и српска кнегиња Милица (Константин Филозоф 2009: 28). Њена јака личност и умеће државника истиче се после Косовског боја, када преузима регенство и води земљу до Стефановог ступања на власт, а и касније као монахиња (Калић 1982; Мишић и Јечменица 2014; Шуица 2019). На том се задатку огледају сва умешност, харизма и снага Лазарева удовице да проицљивим одлукама и активностима сачува земљу у изузетно тешким околностима.⁷ Спасоносна дијархија са врховима српске цркве ставља кнегињу Милицу у историјску раван доношењем мудрих судбоносних одлука по државу и народ. То је нагли заокрет у смеру изналажења нових начина владавине и борбе за опстанак земље (Томин 2016: 74), напуштајући дотадашњу праксу директних војних сукоба, па би се стога могло рећи да је то трансформација антиосманске идеје или става. Ангажовање кнегиње Милице као регента да сачува просторе Моравске Србије и легитимно наслеђивање врховне власти може се тумачити као приоритетно државничко питање и уједно родитељска брига да се заштите интереси члана породице и „учини правоснажном заједничку, породичну управу државом“ (Шуица 2019: 92). Позната је и Миличина ктиторска и донаторска делатност, која истиче њена есхатолошка схватања, као и њену јаку веру (Константин Филозоф 2009: 34–35; Винуловић 2020). Круна њеног ктиторства јесте манастир Љубостиња, место њеног монашења под именом Јевгенија и потом великосхимница Јефросинија (Ђурић 1985; Томин 2016: 73–74; Винуловић 2020: 149–158).

5 Учешће царице Теодоре у Малом опходу у литургијском чину отвара многа питања на која упозорава Прокопије, наглашавајући амбивалентан идентитет царице у распону „понекад лепоте, понекад демона“ (Cormack 2000: 62).

6 Више о Теодориној ктиторској делатности (Garland 1999; Theis et al. 2011/2012).

7 Константин Филозоф Милицу карактерише као премудру мати која поседује све врлине храбре жене (2009: 34).

2. Ктиторска композиција, кнез Лазар и кнегиња Милица са децом, Раваница (око 1385)
 2. Khtetors' compositions, Prince Lazar and Princess Milica with children, Ravanica (c. 1385)

Дечанска повеља (Младеновић 2007: 396–397), издата у доба Миличиног монаштва, разоткрива њено високо образовање и књижевни дар, нарочито део који се односи на химну засновану на Давидовим псалмима: „Жена је твоја као родна лоза усред дома твог; синови твоји као гране маслинове око стола твог” (Пс 128. 3) (Томин 2016: 73–94). Ови стихови могу се повезати са материнским аспектом личности кнегиње Милице, веома значајним у средњем веку, будући да у први план истиче породицу и продужетак нове династије (Шуица 2019: 20, 60). Превелика брига мајке за сина наводи кнегињу Милицу и Јефимију, као верну и мудру помоћницу, на далеки пут у Османско царство и Порту султану Бајазиту I у дипломатску и политичку мисију. „Кад их је султан позвао к себи, (кнегиња) је била у ужасу” (Константин Филозоф 2009: 38). Све своје наде полагале су у Богородицу, која им поможе да све успешно заврше⁸ и припреме долазак Стефанов, кога султан разрешава сваке кривице (ibid.: 39–40; Винуловић 2020).

⁸ Измолиле су од Бајазита I и мошти Св. Петке (Григорије Цамблак 1989; Поповић 2006).

Упечатљив је и детаљ из Миличине Дечанске повеље којим изражава безграничну љубав према деци и поштовање према мужу Лазару (Томин 2016: 73–94). Аспект материнства омогућава и континуитет и непролазност династије (Шуица 2019: 20, 60). Кнез Лазар и кнегиња Милица (Константин Филозоф 2009: 28), поред мушке деце, изродили су и пет кћери, које су стекле завидно образовање, подучаване и од Милице и Јефимије (Кашанин 1975). Постале су образоване принцезе удате за важне личности из српског окружења, па на тај начин кнез Лазар шири зону утицаја кроз породични савез (Михаљчић 1975; Михаљчић 1984; Шуица 2019; Винуловић 2020). Из брака њихове најстарије ћерке Маре и Вука Бранковића изродили су се потомци последњих владара средњовековне Србије. Мара се истиче у улози државника и дипломате, а помаже и сестри Јелени (Шуица 2019). Учена Јелена, трећа ћерка кнеза Лазара и Милице, издвојила се својим образовањем, а М. Кашанин истиче да је она репрезент просвећеног српског друштва у првој половини XV века (1975: 441–442; Томин 2007; Мишић и Јечменица 2014; Томин 2017; Бајовић 2019; Винуловић 2020). Удајом за Ђурђа II Страцимировића Балшића 1386. постала је владарка Зете. Њена вештина преговарања истиче се у сложеним околностима, после Ђурђеове смрти, када је храброшћу задивила венецијанског дужда јер уместо сина одлази у Венецију 1409. да преговара. И Јелена, слично мајци кнегињи Милице, носи бреме управљања државом и бриге за сина јединца Балшу III. Њен други брак склопљен са великим војводом Сандаљом Хранићем (1411–1435) показује да следи очеву политику и пример зближавања са суседима. Јелена је много путовала и помиње се њено присуство на свечаности у Дубровнику, као и на сабору моћних владара и великаша у Будиму 1412, где се среће са братом Стефаном Лазаревићем (Кашанин 1975: 29, 441). О њеном раскошном одевању и накиту сведочи тестамент који је сачинила и који потврђује и свакако илуструје богатство и моћ.⁹ Не треба занемарити њену духовност, поседовање библиотеке, као и високо образовање, разговоре и преписку са њеним духовницима, о чему сведочи исихастички надахнут *Горички зборник* (Томин 2007; Томин 2016: 67; Трифуновић 2019), који поменом родослова Немањића истиче Јеленино високо порекло (Кашанин 1975: 439). Поменимо још једну кћер кнеза Лазара и кнегиње Милице – Оливеру послату султану Бајазиту I (1389–1402) за жену као залога за мир (Калић 1982). Још током боравка на османском двору у Бурси, султанија Оливера је, по предању, са супругом даривала покров за ћивот првовенчаног краља у Богородичиној цркви у Студеници (Кашанин 1975: 25; Шаkota 1988: 185–186). Овај луксузни текстил, производ турске радионице, садржао је изаткан натпис на арапском који слави и хвали освајача: „Султан Бајазит-хан, благословене му победе биле” (Василић 1957: 54, XXIX, сл. 25). Тим поклоном, као носиоцем порука, Оливера уједно

⁹ М. Кашанин описује Јеленине луксузне текстилне предмете и драгоцености, а вероватно је нешто од ових тканина и накита имала на себи током присуства на угарском двору (1975: 29, 441; Синдикт 2004: 151–166).

3. Кнез Лазар и кнегиња Милица у Љубостињи (1402–1405)
3. Prince Lazar and Princess Milica in Ljubostinja (1402–1405)

велича султана, а с друге стране није заборавила своје претке и своје светородно порекло.

Визуелне представе кнеза Лазара и кнегиње Милице, посебно оне у Раваници (сл. 2) и Љубостињи (сл. 3), одају начин одевања (Цветковић 1994; Цветковић 1995/1996; Стародубцев 2012а; Стародубцев 2012б; Поповић 2020) сагласан строгим нормама византијских василевса. Приметна је готово иста одећа владара и владарке као у доба од VIII до XII века у Византији (Ball 2005: 21), па би се стога по одећи могло закључити да је и моћ владарке компаративна моћима владара. С друге стране, приказивање деце на ктиторском портрету у Раваници може се протумачити као истицање и фигурација породице, поменутог материнског аспекта, као и континуитета династије, будући да је Стефан осликан као наследник престола, па стога следи да је моћ владарке бинарно исказана и репрезентовањем на другом важном пољу осим оног класичног односа владоца и подређених поданика (Шуица 2019).

Веома слична композиција (која није ктиторска) приказује владарску породицу Манојла II (1391–1425). То је минијатура на манускрипту који је Манојло II покљонио опатији Сен Дени 1408, а на којој осликана владарска породица (сл. 4) подсећа на ктиторску композицију из Раванице. Династички бракови били су уобичајени у испреплетаним односима Византије и других земаља (Erdeljan 2016; Винуловић 2020). Многе византијске принцезе постале су српске владарке,

док је насупрот томе Јелена Драгаш једина српска племкиња која је постала византијска царица, и то 1392. године (Џелик 2021: 157).¹⁰ Јелену Драгаш краси златоткана одећа истакнутих орнаменталних мотива, инсигније и на глави богато украшена круна окружена златним нимбом – а све исказује богатство, снагу и моћ византијске царице. И на овом портрету истакнута је фигурација породице и матерински аспект царице Јелене, будући да је подарила Манојлу осам синова и две кћерке.¹¹

Исидор Кијевски истиче „тај велики и царски брак” препун мудрости, правде, врлине и побожности, додајмо – и снагу и јако Јеленино срце да савлада прерану смрт четворо деце у младим данима и, најзад, сахранила је тројицу синова у поодмаклим годинама. „Славна и света деспина... најпобожнија августа, госпођа Јелена” (Николић 2018: 129, 142, 223) репрезентује се као моћна владарка у сјају злата који прикрива једну храбру мајку, по потреби дипломату, државника и поврх свега истрајну, побожну последњу царицу Византије. Иако није забележена у списима њеног супруга Манојла II, Јелена Палеологина оправдава звање моћне владарке и ношење царске одоре јер се њено порекло везује за светородну династију Немањића, као рођака цара Стефана Уроша V, што је и био један од мотива склапања овог брака (ibid.: 54).

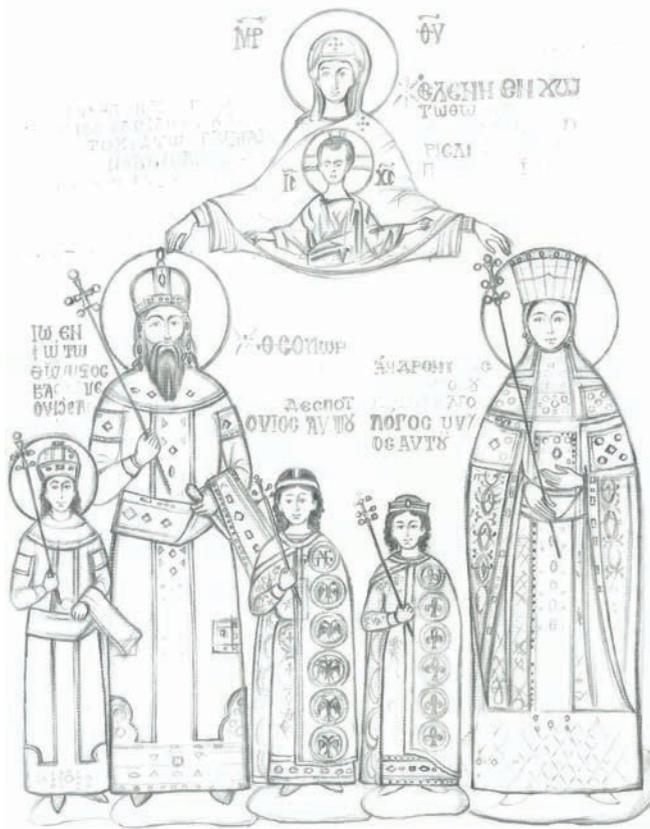
Породица деспота Ђурђа Бранковића раскошно одевена репрезентује се на минијатури Есфигменске повеље (сл. 5) из 1429. године, рађене по угледу на византијске дворске слике као што је минијатура породице цара Манојла II (Ивић и Ђурић и Ђирковић 1988: 22–30, 54). Значајни брачни дипломатски савези и удаја Ђурђевић кћери, старије Маре за султана Мурата II и млађе Катарине за грофа Урлиха Цељског, били су са циљем да се успостави континуитет – живот државе и обезбеди мир (Винуловић 2020). Заслугом Маре код Мехмеда II, деспот Ђурађ откупио је мошти Св. Луке које је Мара даривала златотканом одеждом (Поповић 2006: 308–309). Као удовица и даље је активна у дипломатским и политичким мисијама исказујући велики утицај и моћ коју је раније стекла, жртвујући се за породицу и деспотовину. Поклон Катарине Кантакузине, чувена митра намењена митрополиту београдском Лонгину, јесте пример даривања вредног артефакта с поруком која истиче и дародавца и примаоца поклона (Woodfin 2004: 304, сл. 179).¹²

Говорећи о моћи владарки на Балкану из рода Бранковића, поменимо и брак Ангелине и

10 Брак са Манојлом свакако јој даје велику моћ за породицу (Garland 1999), али ипак стиче се утисак да је улога Јелене Палеологине била пасивна јер је Манојло није поменуо ни у једном спису. После Манојлове смрти, имала је већи утицај и до изражаја долази њена снажна политичка подршка сину Константину XI; замонашила се и повукла у манастир (Џелик 2021: 158–159).

11 Јован VIII био је византијски цар (1421–1448), а Константин XI последњи византијски цар пао при одбрани Цариграда 1453 (Ђурић 2007; Џелик 2021: 198–200; 379).

12 Ова митра сачињена је од сомота, украшена бисером и везом од ланеног и свиленог конца са бисером исписаном поруком псалма.

од свиле, извезен златним и сребрним нитима, за који се верује да га је она извезла, а који је даривао 1493. њен син деспот Ђорђе Бранковић. На покрову је израђен натпис од бисера: „Свети Симеоне Богопримче моли Бога за мој грех – Георгије деспот” (Томин 1998; Томин 2011: 192–193). Посредством свих тих вредних мобилних објеката, текстилних поклона, деспотица и везиља Ангелина исказује идентитет и ауторитет хришћанске, побожне владарке, остварујући комуникацију и наду у ослобођење и обновљење матичне српске државе.

На крају поменимо још једну многочлану владарску породицу у Влашкој кнежевини почетком XVI века. Влашки војвода Њагоје Басараба, ожењен принцем Милицом Бранковић, био је градитељ велелепног хришћанског храма – цркве манастира Куртеа де Арђеш, у временима када је под најездом Османлија градња православних храмова готово замрла (Negru 2010; Grigore 2015). Јустинијан је градио Свету Софију, тежећи да њена просторна велелепност и лепота храма може да му дозволи чувено: „Соломоне, ја сам те надмашио” (Gerke 1973: 191). Готово десет векова после те изреке, војвода Њагоје гради за влашко поднебље велелепни храм изузетне лепоте, а за који прота Гаврило каже да по лепоти превазилази Јустинијанову Свету Софију (Boldura et al. 2012/2013; Grigore 2015).

Док је Јустинијан био заокупљен активностима око обнове свеславног храма, после пожара и оштећења у побуни Ника, Теодора ужива у дворском животу и настоји да буде незаобилазни фактор у свим збивањима у царевини. Насупрот томе, у време градње цркве у Арђешу почетком XVI века, Милица Деспина бави се ручним радом као што су то раније чиниле Ангелина и друге жене из рода Бранковића, Лазаревића, па све до Немањића и Јелене Анжујске, која је имала школу за девојке и подучавала их ручном раду. Нагласимо да Милица Деспина донира хришћанске светиње широм православне екумене, као у прошлости кнегиња Милица, и помаже војводи Њагоју у градњи цркве, одричући се и продајући свој накит зарад завршетка храма (Grigore 2015). Има индиција да као веома образована жена учествује и помаже у писању књижевног дела које војвода Њагоје ствара зарад учења сина Теодосија (Томин 2011). Милица Деспина одгаја шесторо деце, због чега се истиче матерински аспект њене личности на иконама, на којима су чланови породице осликани увођењем у простор икона. Тај принцип фигурације породице подржава и Њагоје Басараба, па овај владарски пар изузетно уздиже и апострофира породицу и породичне вредности, што је видљиво готово на свим њиховим визуелним представама. Принцип подржавања члана породице посебно је изражен у улози Милице Деспине као регента сину Теодосију, после смрти војводе Њагоја. Она уз Њагојевог брата здушно подржава Теодосија као кнегиња Милица сина Стефана, а много раније Теофано Отона III.

Породични аспект нарочито је присутан на ктиторском портрету владарске породице војводе Њагоја и Деспине Милице са децом у манастиру Куртеа де Арђеш (сл. 6) приказани без инсигнија, осим

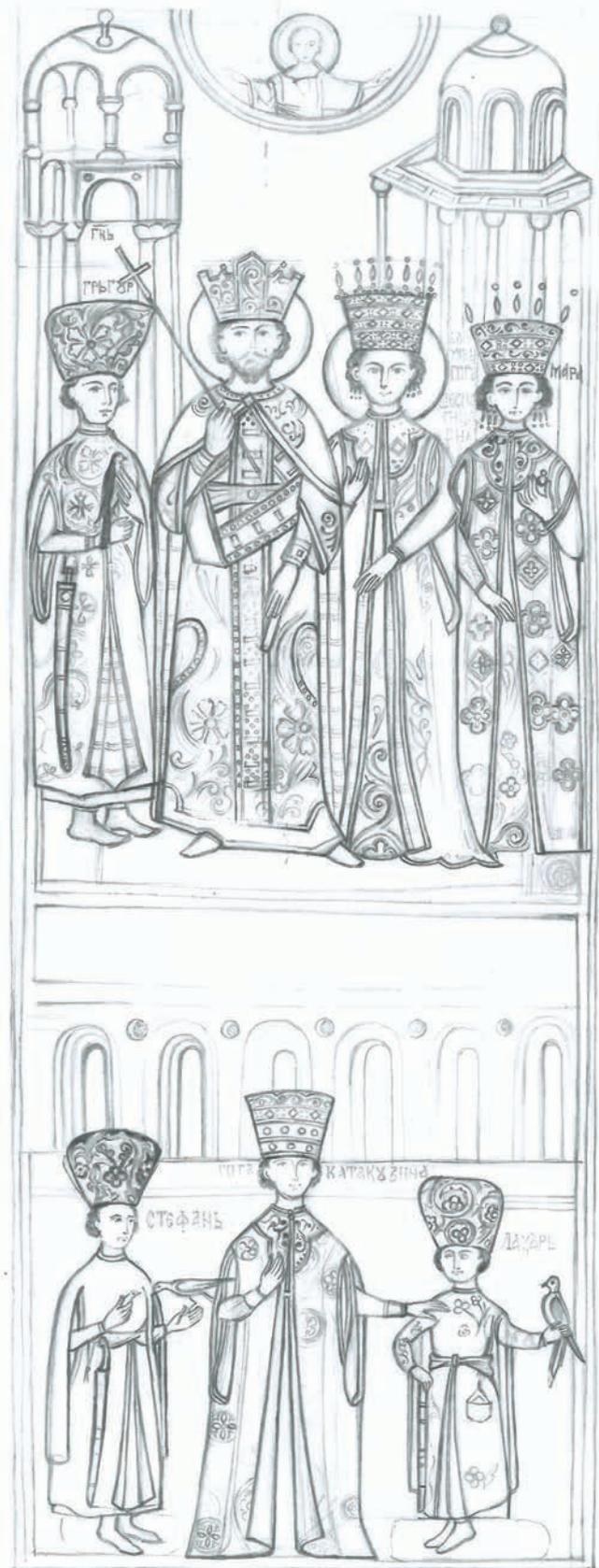
4. Манојло II Палеолог и Јелена Драгаш са децом (1408)
4. Manuel II Palaiologos and Jelena Dragaš with children (1408)

слепог деспота Стефана Бранковића, сина деспота Ђурђа. Деспотица света мајка Ангелина (Томин 2009; Винуловић 2020) пореклом је била из угледне хришћанске породице Комнина. Ангелина и Стефан много времена провели су у Италији и изродили троје деце – Ђорђа, Мару и Јована. Нарочито се истиче њихова међусобна приврженост и након Стефанове смрти, када је Ангелина стално носила са собом његове мошти од 1486. године све док их није положила у новоподигнути манастир Крушедол (Томин 2011: 176–177). Градњу овог храма посвећеног Благовештењу помогао је и војвода Њагоје Басараба (1512–1521) и његова супруга Милица Бранковић, Ангелинина унука, односно кћерка деспота Јована (Erdeljan 2016).

Значај сремских Бранковића, жена владарки и ктитора надовезује се на ктиторску делатност Немањића и сагледава се кроз њихову бригу и даривања многих манастира вредним поклонима, кроз књижевну делатност и неговање светитељских култова (Винуловић 2020). Познато је да је Ангелина била везиља црквених тканина и помиње се да је даривала мошти Светог Јована Милостивог у Пожуну луксузном тканином – одеждом (или покровом за мошти) украшеном бисерним натписом и драгим камењем. Натпис доста подсећа на други покров за мошти Светог Симеона Богопримца у Задру, сачињен

круна на глави. Иконографско решење подсећа на ктиторски портрет из Раванице и поменути портрет Манојла II и Јелене Драгаш. На портрету Милице Деспине истиче се богато украшена отворена круна са препендулијама и кафтан сачињен од златотканог материјала, опточен крзном и оивичен златовезом, па указује на богатство и моћ владарке (Nikolesku 1969). Могуће да би кошуља, специфичних широких рукава (Николић 2020: 13), украшена вијугавим везом, тзв. рекама, и са уским манжетнама могла да укаже на минуциозну и наслеђену Деспинину склоност ка ручним радовима и везу, као што су оковратници за фелоне које је поклонила Крушедолу и Дечанима. Вероватно је кошуља пореклом из постојеће, влашке народне ношње, па би се и хаљина Деспине могла сматрати делом тог народног фолклора. Високо подвезан појас јесте детаљ преузет са Запада и указује на обавештеност, моденско широко образовање Милице Деспине и настојање породице да се прилагоди европским културним и модним трендовима. Поменути кафтан доспео је на влашки двор током османског освајања. Иако приказан као владарска одећа која одаје богатство, снагу и моћ, истовремено исказује подређеност султану и актуелни вазални однос (Boldura. et al 2012/2013). Осим тога, истиче се идентитет влашке владарке почетком XVI века, чија се одећа знатно разликује од одеће војводе Њагоја, али и кнегиње Милице одевене по већ поменутом византијском кодексу, како то показује ктиторска композиција у Раваници (Цветковић 1994; Стародубцев 2012а; Стародубцев 2012б) и композиција у Љубостињи (Цветковић 1995/1996), приказујући кнегињу са свим оновременим владарским знамењима готово равним владару (Винуловић 2019; Шуица 2019), иако су мишљења о томе подељена. Битно је уочити важну разлику да одећа Милице Деспине значајно одступа од одеће кнегиње Милице, Јелене Палеологине, као и царице Теодоре, али у сваком случају одаје снагу и моћ владарке на влашком двору у рано модерно доба.

Луксузна свиленка тканина проткана златним нитима, најпре доступна владарима, одавала је пре свега богатство. Из тог богатства истакнутог владарским орнатом (Поповић 2020) и раскошном одећом проистицала је моћ владара и владарке, а из те моћи ауторитет њихове власти. Приказана одећа владара и инсигније истичу њихова тела као места исказивања моћи путем мултивалентних порука посматрачу. Можемо приметити да је важна и употреба средњовековног текстила као предмета поклањања било за литургијске и друге сакралне – секуларне сврхе, али свакако као носилац визуелних порука, будући да исказује идентитет, ауторитет и снагу дародавца поклоне, као и очекивану реакцију примаоца у истицању и комуникацији моћи.

5. Есфигменска повеља деспота Ђурђа Бранковића (1429)
5. The Esphygmen charter of the despot Đurađ Branković (1429)

6. Ктиторска композиција, војвода Њагоје Басараба и Милица Деспина са децом, Куртеа де Арђеш (око 1526)
6. Khtetors' compositions, Voivode Neagoe Basarab and Milica Despina with children, Curtea de Argeş (c. 1526)

ЛИТЕРАТУРА

Čelik, S. 2021

Manuel II Palaiologos (1350–1425). A Byzantine Emperor in a Time of Tumult, New York: Cambridge University Press.

Винуловић, Љ. 2020

Жене ктитори и визуелна култура Балкана у средњовековно и рано модерно доба, докторски рад, Филозофски факултет, Београд (Vinulović, Lj. 2020, *Žene ktitori i vizuelna kultura Balkana u srednjovekovno i rano moderno doba*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Beograd).

Николић, Ј. 2020

Кореспонденција осликане, сачуване и метафоричне одеће на примеру кнеза Лазара и влашког војводе Њагоја Басарабе, *Зборник Музеја примењене уметности* (Београд) 16, 9–18. (Nikolić, J. 2020, *Korespondencija oslikane, sačuvane i metaforične odeće na primeru kneza Lazara i vlaškog vojvode Njagoja Basarabe*, *Zbornik muzeja primenjene umetnosti* (Beograd) 16, 9–18).

Norris, H. 2020

Empress Theophanu: The Politics of Power at the Intersection of Empress Theophanu, Honors Ungraduate Theses, University of Central Florida.

Поповић, Б. 2020

Српска средњовековна владарска и властеоска одећа, Београд: Музеј СПЦ (Popović, B. 2020, *Srpska srednjovekovna vladarska i vlasteoska odeća*, Beograd: Muzej SPC).

Бајовић, Р. 2019

Јелена Балшић у средњовековној, усменој и савременој књижевности, докторски рад, Филозофски факултет, Београд (Baјović, R. 2019, *Jelena Balšić u srednjovekovnoj usmenoj i savremenoj književnosti*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Beograd).

Винуловић, Љ. 2019

Портрети жена ктитора у време Лазаревића, *Култура* 165, 325–344. (Vinulović, Lj. 2019, *Portreti žena ktitora u vreme Lazarevića*, *Kultura* 165, 325–344).

Трифунковић, Ђ. (прир.) 2019

Горички зборник: фотокопија, Београд–Подгорица: Службени гласник и Матица српска (Trifunović, Đ. (prir.) 2019, *Gorički zbornik: fotokopija*, Beograd–Podgorica).

Шуица, М. 2019

Милица – кнегиња немирног доба, Београд: Evoluta (Šuića, M. 2019, *Milica – kneginja nemirnog doba*, Beograd).

Николић, М. 2018

Јелена Драгаш Палеологина – последња царица Ромеја, Београд: ИК Филип Вишњић (Nikolić, M. 2018, *Jelena Dragaš Paleologina – poslednja carica Romeja*, Beograd).

Tomin, S. 2017

Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba, Perugia: Graphe.it.

Erdeljan, J. 2016

A note on the ktetorship and contribution of women from the Brankovic dynasty to cross-cultural connections in late medieval and early modern Balkans, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 44, 61–72.

Томин, С. 2016

Очи срдачне. Личности и идеје српског средњег века, Нови Сад: Академска књига (Tomin, S. *Oči srdačne. Ličnosti i ideje srpskog srednjeg века*, Novi Sad).

Grigore, M. D. 2015

Princes Christianus, Christianitas-Semantik im Vergleich mit Erasmus, Luther und Machiavelli (1513–1523), Frankfurt – Main: Peter Lang Edition.

Kapustka, M. and Woodfin, T. W. 2015

Clothing the Sacred. An Introduction, in: *Clothing the sacred: medieval textiles as fabric, form, and metaphor*, *Textiles studies* 8, ed. M. Kapustka and W. T. Woodfin, Emsdetten – Berlin: Edition Imorde, 7–11.

Dimitrova, K. and Goehring, M. (eds) 2014

Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages, Turnhout: Brepols.

Kalavrezou, I. 2014

The Byzantine Peplos in Genoa: The Object as Event, in: *Dalmatia and the Mediterranean. Portable Archaeology and the Poetics of Influence*, ed. A. Payne, Leiden – Boston: Brill, 211–245.

Мишић, С. и Јечменица, Д. (ур.) 2014

Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека Јефимија (Mišić, S. i Ječmenica, D. (ur.) 2014, *Kneginja Milica – monahinja Jevgenija i njeno doba*, *Tematski zbornik radova sa naučnog simpozijuma*, Trstenik).

Hilsdale, C. J. 2014

Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline, New York: Cambridge University Press.

Herrin, J. 2013

Unrivalled influence. Women and Empire in Byzantium, Princeton–Oxford: Princeton University Press.

Hill, B. 2013

Imperial Women in Byzantium, 1025–1204: Power, Patronage and Ideology, New York: Routledge.

Boldura, O., et al. 2012/2013

Măturii. Frescele Mânăstirii Argeşului, Bucureşti: Muzeul Naţional de Artă al României.

Стародубцев, Т. 2012а

Владарске инсигније кнегиње Милице, у: *Ниш и Византија XI*, 267–278. (Starodubcev, T. 2012a, *Vladarske insignije kneginje Milice*, у: *Niš i Vizantija XI*, 267–278).

- Стародубцев, Т. 2012б
О портретима у Раваници, *ЗРВИ* 49, 333–354.
(Starodubcev, T. 2012b, O portretima u Ravanici, *ZRVI* 49, 333–354).
- Thesis, L., et al. 2011/2012
Female Founders in Byzantium and Beyond, Köln: böhlau.
- Томин, С. 2011
Муџаствене жене српског средњег века, Нови Сад:
Академска књига (Tomin, S. *Mužastvene žene srpskog srednjeg века*, Novi Sad).
- Negrău, E. 2010
The Structure of the Monastery Church from Curtea de Argeș. A Theological Interpretation, *European Journal of Science and Theology* 6, 59–66.
- Константин Филозоф. 2009
Живот Стефана Лазаревића деспота српског,
превод Г. Јовановић, Београд: Издавачки фонд СПЦ
Архиепископије београдско-карловачке (Konstantin Filozof. 2009, *Život Stefana Lazarevića despota srpskog*, prevod G. Jovanović, Beograd: Izdavački fond SPC).
- Томин, С. 2009
Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – света мајка Ангелина, Нови Сад: Платонеум (Tomin, S. 2009, *Despotica i monahinja Angelina Branković – sveta majka Angelina*, Novi Sad).
- Bassett, S. E. 2008
Style and Meaning in the Imperial Panels at San Vitale, *Artibus et Historiae* 57, 49–57.
- Ђурић, И. 2007
Сумрак Византије : време Јована VIII Палеолога (1392–1448), Београд: Народна књига (Ђурић, И. 2007, *Sumrak Vizantije: vreme Jovana VIII Paleologa* (1392–1448), Beograd: Narodna knjiga).
- Младеновић, А. 2007
Повеље и писма деспота Стефана, Београд, Чигоја (Mladenović, A. 2007, *Povelje i pisma despota Stefana*, Beograd).
- Томин, С. 2007
Књигољубиве жене српског средњег века, Нови Сад:
Академска књига (Tomin, S. *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg века*, Novi Sad).
- Поповић, Д. 2006
Под окриљем светости, Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд (Popović, D. 2006, *Pod okriljem svetosti, Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd).
- Станковић, В. 2006
Комнини у Цариграду. Еволуција једне владарске породице, Београд: Византолошки институт САНУ (Stanković, V. 2006, *Komnini u Carigradu*. Evolucija jedne vladarske porodice, Beograd).
- Ball, J. L. 2005
Byzantine dress. Representations of secular dress in eighth to twelfth century painting, New York: Palgrave Macmillan.
- Синдикт, Д. 2004
Тестамент Јелене Балшић, у: *Никон Јерусалимац – вријеме, личност, дјело*, ур. Ј. Ђулибрк, Цетиње, 151–166. (Sidnik, D. 2004, Testament Jelene Bašić, u: *Nikon Jerusalimac – vrijeme, ličnost, djelo*, ur. J. Ćulibrk, Cetinje: Svetigora, 151–166).
- Woodfin, W. 2004
Liturgical Textiles, in: *Byzantium, Faith and Power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York: The Metropolitan Museum of Art, 295–323.
- Parani, M. G. 2003
Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th –15th Centuries), Leiden – Boston: Brill.
- Rose, J. L. 2001
Sasanian Splendor: The Appurtenance of Royalty, in: *Robes and Honor. The Medieval world of Investiture*, ed. S. Gordon, New York: Palgrave, 35–56.
- Cormack, R. 2000
Byzantine Art, Oxford: Oxford University Press.
- Garland, L. 1999
Byzantine empress: Women and Power in Byzantium, AD 527–1024, London – New York: Routledge.
- Томин, С. 1998
Покров за мошти светог Симеона Богопримца – питање дародавца, у: *Српска књижевност у доба деспотовине, научни скуп*, ур. П. Ивић и др., Деспотовац, 261–271. (Tomin, S. 1998, Pokrov za mošti svetog Simeona Bogoprимca – pitanja darodavca, u: *Srpska književnost u doba despotovine*, naučni skup, ur. P. Ivić i dr., Despotovac, 261–271).
- Andreescu-Treadgold, I. and Treadgold, W. 1997
Procopius and the Imperial Panels of S. Vitale, *The Art Bulletin* Vol. 79, No. 4, 708–723.
- Цветковић, Б. 1995/6
О династичкој слици Лазаревића у манастиру Љубостињи и проблему датовања љубостињског живописа, *Саопштења* 27/28, 67–78. (Cvetković, B. 1995–6, O dinastičkoj slici Lazarevića u manastiru Ljubostinji i problemu datovanja ljubostinjskog života, *Saopštenja* 27/28, 67–78).
- Цветковић, Б. 1994
Нови прилог проучавању ктиторске композиције у Раваници, *Саопштења* 26, 37–51. (Cvetković, B. 1994, Novi prilozi proučavanja ktitorske kompozicije u Ravanici, *Saopštenja* 26, 37–51).

Григорије Цамблак, 1989

Књижевни рад у Србији, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга [Grigoriје Camblak, 1989, *Književni rad u Srbiji*, Stara srpska književnost u 24 knjige, Beograd].

Ивић, П. и Ђурић, В. и Ћирковић, С. 1988

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд: Југословенска ревија. [Ivić, P. i Đurić, V. i Ćirković, S. 1988, *Esfigmenska povelja despota Đurđa*, Beograd].

Шакота, М. 1988

Студеничка ризница, Београд: Просвета [Šakota, M. 1988, *Studenička riznica*, Beograd].

Ђурић, С. 1985

Љубостиња: Црква Успења Богородичиног, Београд: Просвета: Републички завод за заштиту споменика културе [Đurić, S. 1985, *Ljubostinja: Crkva Uspenja Bogorodičinog*, Beograd].

Михалјчић, Р. 1984

Lazar Hrebeljanović, istorija, kult, predanje, Beograd.

Калић, Ј. (ур.) 1982

Историја српског народа. Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд: Српска књижевна задруга. [Kalić, J. (ur.) 1982, *Istorija srpskog naroda. Doba borbi za očuvanje i obnovu države* (1371–1537), Beograd].

Кашанин, М. 1975

Српска књижевност у средњем веку, Београд: Просвета [Kašanin, M. 1975, *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd].

Михалјчић, Р. 1975

Кнез Лазар и обнова српске државе, у: *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971*, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд-Крушевац, 1–11. [Mihaljčić, R. 1975, *Knez Lazar i obnova srpske države*, у: *O knezu Lazaru: naučni skup u Kruševcu*, ur. I. Božić, V. J. Đurić, Kruševac, 1–11].

Gerke, F. 1973

Kasna antika i rano hrišćanstvo, Beograd: Izdavačko preduzeće Bratstvo i jedinstvo.

Nikolesku, K. 1969

Dvorski kostim Rumunije od XIV do XVIII veka, katalog izložbe, Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

Василић, А. 1957

Ризница манастира Студенице, *Саопштења 2*, Београд: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. [Vasilović, A. 1957, *Riznica manastira Studenice, Saopštenja 2*, Beograd: Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije].

JELENA NIKOLIĆ

Academy of Technical and Art Applied Studies, Belgrade
Textile School for Design, Technology and Management
jelena2022nikolic@gmail.com

**MEDIEVAL FEMALE RULERS AND THEIR
POWER IN THE VISUAL CULTURE OF THE
BALKANS**

Luxurious clothes, valuable jewelry, and insignia says much about how female rulers were seen at the Byzantine court and how they were represented; usually by khetors' compositions with the ruler, sometimes with children, or through other visual representations. Their power and the intensity of that power can be visually perused from the luxurious way female rulers dressed, by wearing insignia, i.e. adorning themselves with expensive jewelry, and generally from their visual representation; whereby some also bring out the importance of their motherhood aspect. Noble silks and luxurious textiles played a very important role in the secular and sacred life of Byzantine society, as they were used in ceremonies, diplomacy and state propaganda. In fact, the female rulers in the Byzantine Empire and the countries of the Byzantine cultural circle were often dressed similarly to the male rulers. Rulers and high-ranking church officials achieved their plans and goals in the field of politics, diplomacy and military through visual representation and gifts of luxury textiles. Throughout the Middle Ages and the early modern era, luxurious silk fabrics played a particularly important role in communicating "wealth and the authority of power," defining the function of "the body and space as an arena for displaying several types of power, such as social, religious and political, with female rulers and female khetors playing a notable role in the Balkans and the Mediterranean area."

Translated by the author